

UOT 81`342.3

DİALOJİ NİTQİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: nitqin formaları, dialoji nitq, nitqin strukturu, replikasiya, replika.

Nitqin formaları və strukturu nitq şəraitindən və nitqin motivindən, insanın psixoloji və fiziki durumundan, tərəf-muqabillər arasındakı münasibətlərin səciyyəsinə asılı olaraq dəyişir.

Kommunikativ fəaliyyət münasibətlərin düzəlməsi və ümumi nəticə əldə edilməsi məqsədilə iki və daha artıq insanın razılaşma və birləşməyə yönəldilmiş söylərinin qarşılıqlı təsiridir. Dilin kommunikativ funksiyası ümumxalq dili vahidlərinin insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif növlülüyündən müvafiq istifadəsini müəyyən edir. Dialoji nitq ümumxalq dilinin funksional-üslubi danışq müxtəlif növlülüyü forması kimi, dilin kommunikativ funksiyasının parlaq tərənnümünü özündə əks etdirir. Belə ki məhz dialoji nitqdə məlumat insan kollektivinin ardıcıl qarşılıqlı ünsiyyətinə keçir.

Dialoqun nəzəriyyəsi geniş linqvistik problemlər çevrəsi ilə əlaqədar olub, dilçilik çərçivəsindən də kənara çıxır. İnsan münasibətlərinə maraq olan hər bir yerdə dialoqa da maraq yaranır, çünki dialoqla biz kommunikasiya, qarşılıqlı təsir, kontakt haqqında təsəvvürlərimizi əlaqələndiririk. Son illər dialoqa kompleks yanaşma inkişaf edir ki, bu da nitqə psixolinqvistika və sosial psixologiyanın nəzəri nailiyyətlərini təcəssüm etdirən insan fəaliyyətinin müxtəlif növlülüyü kimi təsəvvürə əsaslanır. Dialoji nitq məişətdə, televiziya və radioda (məsələ), internetdə insanların gündəlik həyatının bir hissəsidir.

Mahiyyətə insanların bütün qarşılıqlı fəaliyyətləri məhz qarşılıqlı təsirdir; bu fəaliyyət, əslində birtərəfli yanaşmadan qaçmağa səy göstərir, ikitərəfli, dialoji olmağa çalışır və monoloqdan qaçır.

Dialoqun təbiiliyini, əsasən, o mənada təsdiq etmək olar ki, o, sosial cəhətdən bioloji (psixofizioloji) ən yaxın olan qarşılıqlı fəaliyyətlərə hərəkət və reaksiyaların dəyişməsi kimi uyğun gələ bilər. Dialoq, şübhəsiz ki, mədəniyyətin təzahürü olmaqla yanaşı, monoloqa nisbətən daha çox təbiət hadisəsidir.

L.P.Yakubinski yazırdı ki, dil insan davranışının müxtəlif növlülüyüdür, psixoloji faktdır, insan orqanizminin təzahürüdür, sosioloji faktdır, insanların birgə fəaliyyətindən asılıdır. O, dialoji nitq ünsiyyəti kimi, nitq fəaliyyətində əməkdaşlıq kimi təzahür edir. [7.31.]. Dialoqun bütün xüsusiyyətləri onun yaranma, bürüzəvermə spesifikasiyası ilə əlaqədardır ki, bu da müəyyən şəraitdə həmsöhbətlərin şifahi spontan nitqini yaradır.

Dialoq üçün replikasiya (təkrarlanma) səciyyəvidir: bir həmsöhbətin danışığı digərinin (və ya digərlərinin) danışığı ilə əvəzlənir, bu əvəzlənmə ya növbə qaydasında (biri sözünü bitirir, digəri başlayır və s.), ya da xüsusilə emosional dialoqa xas olan nitqin kəsilməsi qaydasında, adətən, baş verir. Lakin müəyyən mənada demək olar ki, ümumiyyətlə, məhz nitqin qarşılıqlı kəsilməsi-nitq fasiləsi dialoq üçün səciyyəvidir.

Hər şeydən əvvəl, bunu demək olar ki, nitq fasiləsi potensial olaraq dialoq zamanı həmişə mövcuddur; imkan kimi, (imkan da tamamilə realdır) təcrübədən məlumdur, o, bütün danışma prosesini yüksək səviyyədə müəyyən edir. Bu "kəsilmə"-nin gözlənilməsi, elə buradaca mövcud olan, replikaya hazırlaşan həmsöhbətin fikrinin səsləndirilməsi, demək istədiyini şeyi deməyə məlum çətirdə bilməmək qorxusudur ki, bu da dialoq zamanı danışığımız üçün səciyyəvidir.

Bununla əlaqədar olaraq, digər bərabər şərtlər daxilində dialoq zamanı nitqin tempi monoloqdan daha tezdir.

Bundan başqa, dialoq zamanı kəsilmə anı haqqında onu da qeyd etmək olar ki, bu söhbətin hər biri, ümumiyyətlə, danışanın nöqtəyi-nəzərincə qurtaran deyil: bu fasilə nitqin davam edəcəyini ehtimal edir, əks-replikadan gələn bir məqamdır; Bu baxımdan mənim replikalarımın hər birinin həmsöhbətin replikalari ilə dəyişməsi mənim dialoqda növbəti çıxışıma qədərki fasilədir. Bundan başqa, hər bir replika həmsöhbətin replikası ilə şərtlənmiş, özünəməxsus olsa da, bununla yanaşı, mənim bu dialoqda söylədiyim ümumi ifadənin elementi var və bu, mənim ifadə etdiyim fikir və hisslərin bəzi ümumi yönümünə də uyğundur; bu mənada replikanın dəyişməsi də fasilədir. Ümumiyyətlə, dialoq zamanı replikaların dəyişməsini belə ifadə etmək olar ki, biri "hələ başa çatmayıb", digəri isə "davam etdirir".

İndicə qeyd olunan hal da nitqin tempinin müqayisəli sürətlənməsini şərtləndirir. Lakin nitqin tempinin tezliyi mürəkkəb iradəli hərəkət qaydasında (düşünmə, motivlərin mübarizəsi, seçim və s.) nitq fəaliyyətinin əlverişli gedişiatı deyil, əksinə, nitqin tempinin tezliyi onu adi iradəli hərəkət qaydasında və həm də adət edilmiş elementlərlə axmağı nəzərdə tutur. Bu son sadə müşahidə dialoq üçün müəyyən edilir; həqiqətən də, monoloqdan (və xüsusilə yazılı) fərqli olaraq, dialoq "dərhal" və hətta "təki", "necə gəldi" ifadəsini nəzərdə tutur; yalnız bizim xüsusi olaraq qəbul etdiyimiz bəzi xüsusi hallarda dialoq zamanı düşünməyi, seçim etməyi və s. deyə bilərik.

Söhbət zamanı həmsöhbətin fərdi xüsusiyyətləri və ya məqsədli məqamları ilə onun nitq sürətinin ləng olmasının izah edilməsi, ümumiyyətlə, qıcıqlandırıcı təsir göstərir, mane olan, qəbul edilməz bir şey kimi hiss olunur; bəlkə o qədər də əhəmiyyətli deyil, bu ləngimə məhz replikasiya məqamına görə şişirdilmiş şəkildə qəbul edilir.

Dialoq üçün replikalar yalnız alternativ qaydada deyil, adətən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir-birinin ardınca, növbəli şəkildə, həm də kəsilmə qaydasında izlənilir. Hər halda, söz üçün hazırlıq necə olursa, olsun, bu, adətən, başqasının çıxışının eyni zamanda qəbul olunması ilə baş verir. Mənim iki ardıcıl replikam arasında interval mənim həmsöhbətin nitqini anlayaraq qəbul edib, ona cavab hazırlamağım üçün istifadə olunmalıdır. Monoloji nitqin həyata keçirilməsində bu iki məqamın üst-üstə düşməsi yoxdur. Bu vəziyyət son dərəcə əhəmiyyətlidir, çünki bizim şüurun məlum vaxt məhdudluğu, iki replika arasında qarşımızda duran "vəzifələr" in ikiliyi, iki məqamın hər birinin (başqasının nitqinin qavranılması, başa düşülməsi və mənim cavabımın hazırlanması) daha zəifləmiş hissəyə gətirib çıxarır; lakin bir tərəfdən həmsöhbətin nitqinin qavranılması cavabın hazırlanmasından əvvəl obyektiv olmalıdır, digər tərəfdən isə bizim diqqətimiz cavabın məzmununa, tematizminə, onun nitq formasına nisbətən daha çox diqqət yetirməyə, nitq faktlarının seçilməsi üçün, onların düşünülməsi üçün, adətən, qalmır; nitq söylənməsi sadə bir iradə kimi və ya ideomotor hərəkət kimi baş verir.

Dialoji nitqin bu tendensiyasına doğru sadə iradəli hərəkət qaydasında cərəyan etmək dialoqun varlığında köklü olan aşağıdakı hadisədir. Burada istifadə olunan sözlərin sayından, yəni sözün daha çox və ya daha az obyektiv mürəkkəbliyindən danışılır. Hamıya bəllidir ki, suala cavab verilən sözün tam aşkarlanması üçün bundan xeyli az söz tələb edir: "gəzməyə gedəcəksən?" - "Bəli (gəzməyə gedəcəyəm.)", "Ola bilər. (bəlkə, gedərəm)" və s. Dialoq, əlbəttə ki, sual və cavab mübadiləsi deyil, lakin məlum olduğu kimi, hər bir dialoqda bu cür mürəkkəb monoloji nitq şəraitində və ya dialoqun ilkin üzvündə tapılması üçün səfərbər edilməli olan bütün sözlərin səfərbər olunmasının mümkünlüyünü söyləmək mümkündür.

Dialoqun kompozisiya sadəliyinin əksinə olaraq, monoloq müəyyən kompozisiya mürəkkəbliyini təşkil edir; nitq materialının müəyyən qədər mürəkkəb yerləşməsinin ən mühüm məqamı böyük rol oynayır və nitq faktlarını şüurun işıqlı sahəsinə daxil edir, diqqəti onlara daha asan cəmləşdirir.

Dialoq forması danışma fəaliyyətinin sadə iradəli hərəkət qaydasında, düşünmədən və seçmədən keçməsinə imkan yaradır ki, bu da ümumi qarşılıqlı təsir qaydasında nitq elementlərinin

əhəmiyyətinin azaldılmasına və nitqin diqqətdən kənarında getməsinə imkan yaradır, və o nitq elementlərinin vərdişi olduğu halda ən yaxşı yerinə yetirilir.

Dialog forması avtomatik fəaliyyət qaydasında nitqin ötürülməsinə kömək edir. [7, s.34]

Nitqin dialog forması ilə nitq avtomatikası arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni təsdiqləyərək, biz bu halı, adətən, dilin dəyişkənliyi məsələsində dialoqa nitq forması kimi verilən rolla əlaqədar qoymalıyıq; "dialoqda yeni sözlər, formalar və tərkiblər yaranır", - deyə prof. Şerba qeyd edir. "Mütərəqqi" nitq forması kimi dialog "mühafizəkar" forma kimi hesab etdiyi monoloqa qarşı qoyulur. [6, s.72]

Aydındır ki, burada bizim iki imkanımız var: ya nitqin dəyişkənliyi, nitq "yaradıcılığı" şüurlu şəkildə özünü göstərir və biz mürəkkəb qeyri-adi nitq fəaliyyəti ilə dialoqu birləşdirməklə məşğul oluruq, ya da bu dəyişkənlik avtomatik dialoqda özünü göstərir.

Amma ilk halı dərhal istisna etmək lazımdır. Birincisi, kütlədə dil dəyişikliyi şüurlu məqamı nəzərdə tutan hər hansı düşünülmüş yaradıcılıqdan asılı olmayaraq baş verir; ikincisi, əgər onlar bu qaydada baş verirlərsə, onda nitqin monoloji və yazılı formalarında (məsələn, xüsusilə, poeziyada) dialoqdan daha artıq dərəcədə olur. Dialog zamanı nitq yalnız dialoji forma ilə deyil, başqaları ilə də, məsələn, məqsədli məqamlarla da müəyyən edilir; mürəkkəb və qeyri-adi fəaliyyət kimi cərəyan edən dialoji nitq halları var. Monoloq heç də həmişə mürəkkəb və ya qeyri-adi danışıq fəaliyyəti deyil, belə ki nitqin avtomatizmi yalnız dialoq ilə deyil, ümumiyyətlə, söz istifadəsi sahəsində təkrarlanma, çalışma və vərdişlə müəyyən edilir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan dilçiliyində dialoji nitq linqvistik səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Məqalədə dialoji nitq struktur cəhətdən ilkin təhlil edilmiş və səciyyəvi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən elmi tədqiqatlar, Nitq mədəniyyəti, Üslubiyyət, Mətn sintaksisi istiqamətində aparılan müəhazirə və seminar dərslərində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti. Bakı: ADPU, 2013, 277s.
2. Бырдина Г.В. Динамическая структура диалогической речи. Тверь: ТГУ, 1992, 84 с.
3. Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи. // Исследования по грамматике русского литературного языка, М., 1955, 43 с.
4. Диалогическое единство как коммуникативная единица // Всесоюзная научная конференция «Коммуникативные единицы языка», М., 1984, с. 79-81
5. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М.: 1960, 687 с.
6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, 111 с.
7. Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование. М., 1986, с.17-58

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: формы речи, диалогическая речь, структура речи, репликация, реплика.

В статье анализируются лингвистические особенности диалогической речи, ее структурные свойства. Там, где люди заинтересованы в человеческих отношениях, существует интерес к диалогу, поскольку мы используем диалог в нашем общении, взаимодействии, контакте. Диалог проявляется как общение, сотрудничество в речевой деятельности. Все особенности диалога связаны со спецификой его создания, проявления, что в определенных условиях создает устную спонтанную речь собеседников

SUMMARY
STRUCTURAL FEATURES OF DIALOGIC SPEECH
Eminli B.İ.

Key words: *forms of speech, dialogic speech, structure of speech, replication, cue.*

Linguistic character, structural features of dialogic speech are analyzed in the article. In the presence of interest to human relations, arises the interest to the dialogue as well, since we link our ideas about communication, interaction and contact by means of dialogue. The dialogue manifests itself like speech communication and cooperation in speech. All features of dialogue are related with its specificity of origin and display, and this leads to oral spontaneous speech of collocutors under certain conditions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.04.2019
	Son variant	25.06.2019